

T Ü R K Ç E ' D E " K A P A L I E "

Yrd. Doç. Dr. Orhan YAVUZ*

Bilindiği gibi Türkçe'de sekiz vokal bulunmaktadır. Bu vokallerden dördü (a,ı,o,u) kalın, dördü de (e,i,ö,ü) incedir. Bir de bu vokallerden başka açık e ile i arasında telaffuz edilen ve dokuzuncu bir vokal olan kapalı e'nin olduğu konuşma dilinde açıkça görülmektedir.

Türkçe'de eskiden beri i/e meselesi karışıklık göstermektedir. Bu durum daha çok ilk hecedeki vokali ilgilendirir. (1) Bazan aynı kelimenin hem i'li hem de e'li şekillerde bulunması haklı olarak Türkçe üzerinde çalışanları her iki sesin birleştiği temel bir sese götürmektedir. (2) Türkçe'nin XIII. Yüzyıldan sonraki devresinde i'lerin daha ağır bastığını görmekteyiz. Bu durum Anadolu sahasında karışıklık gösterirken, Çağatay sahasında kat'i olarak "i" tarafına geçmektedir. Bugünkü Türkçemizde bile dedi-diyor, yedi-yiyor gibi kelimelerde görülen ikili kullanılış kendisini göstermektedir. Hâl böyle olmakla birlikte bu ikilik bazı ağızlarda ve şivelerde kendisini muhafaza etmektedir.

Kapalı e üzerine şimdiye kadar bir çok filolog çeşitli fikirler ileri sürmüşler, birbirlerinin söylediklerinin bir tekrârını yapmaktan ileriye gidememişlerdir. Fakat Türkçe'de bir kapalı e'nin varlığını kabûl etmektedirler: "Bilhassa konuşma dilinde görülen, fakat İstanbul Türkçesinde bulunmayan, İstanbul Türkçesine de diğer konuşmalardan geçen kapalı e de el"il", geç, ver-, et- kelimelerindeki e ile i arasında olan vokaldir. Asıl İstanbul Türkçesinde bu

* Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

1) Talât Tekin kapalı e'nin Türkçe kelimelerin ilk hecesini ilgilendirdiği hususunun eksik olduğunu "Çünkü bu ses yabancı kökenli kelimelerde de bulunur: çeşme, meyva, teşvik vb. gibi. Bundan başka kapalı e sesinin sadece ilk hecede bulunduğu da doğru değildir; çünkü ilk hece dışındaki hecelerde de bulunur: güvey, güney, birey, güleç, güveç, güneş vb. gibi" sözleriyle ifade etmektedir (Dilbilimi Açısından Türkçe Gramerler, 1. Dilbilimi Sempozyumu, Dilbiliminin Dünü, Bugünü, Yarını; 18-19 Haziran 1987, s. 57, Hacettepe Üniversitesi, Ank., s. 56-59.

2) R. Rahmeti Arat, Atabetü'l-Hakayık, İstanbul, 1951, s. 118.

kapalı e'ler ya i veya açık e şekline geçmiştir. Kapalı e, i'den e'ye yahut e'den i'ye geçişin bir safhası durumundadır. i-e değişikliğinde İstanbul Türkçesi bu safhayı atlatmıştır." (3)

Talât Tekin de Türkçe'deki kapalı e üzerinde durmuş, Ergin'i biraz tenkid de ederek şu görüşleri söylemiştir: "Ergin'in Türkçe'nin 10. ünlüsü saydığı kapalı /e/ sesi de bir fonem değil alofondur. Ayrıca sayın Ergin "Kapalı e bazı Türkçe kelimelerin ilk hecesinde görülür" diyor (s. 103) ki bence, yanlış değilse bile, eksik bir yargıdır; çünkü bu ses yabancı kökenli kelimelerde de bulunur: çeşmâ, meyva, teşvik vb. gibi. Bundan başka kapalı /e/ sesinin sâdece ilk hecede bulunduğu da doğru değildir; çünkü ilk hece dışındaki hecelerde de bulunur: güvey, güney, birey, güleç, güveç, güneş vb. gibi.

Ergin'in kapalı /e/ bulunduran örnekleri arasında versin kalimesi de var (s. 103). Oysa bu kelimenin Standart Türkçe söylenişi açık e ile vârsin'dir. Aslında İstanbul ağızına dayanan Standart Türkçe'de Anadolu ağızlarının çoğunda kapalı /e/ ile söylenen bu gibi, yani /r/ ile sonlanan hecelerdeki e'ler hep açıktır: vâr-, dâr-, er vb. gibi. l ile sonlanan el kelimesi de açık e iledir: yâd allâr (4)." (Standart Türkiye Türkçesi tabiri ilk defa Doç.Dr. Efrasiyap Gemalmaz tarafından kullanılmıştır).(5)

Kapalı e üzerinde geniş olarak duran türkologlarımızdan biri de Reşid Rahmeti Arat'tır. Arat, Atabetü'l-Hakâyık incelemesinde bu hususta şunları söylemektedir: "ilk bakışta çok karışık ve girift gibi görülen bu imlâ ve dolayısı ile e ve i meselesi, halli husûsunda ümitsizliğe düşülebilecek bir mesele değildir. Yalnız eski türkçe eserlerin tetkikinde, diğer ünlü ve ünsüzlerde olduğu gibi, bu

3) Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1972, s. 40.

4) Talât Tekin, a.g.m.

5) Efrasiyap Gemalmaz, Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve bu değerlerin İhtiyaç Hâlinde Tekâmülüne Muhtemel Tesirleri, Erzurum, 1982.

seslerin tesbitinde de biraz daha dikkatli davranmak ve bu seslerin eserin yazıldığı tarihteki durumu ile bunların daha sonra istinsah edilmiş olan nüshalarındaki yenilikleri ayırt etmeğe çalışmak lâzımdır. Kutadgu bilig, Atabetü'l-hakayık v.b. gibi, değil müellif nüshaları, hatta yazıldıkları tarihlere yakın nüshaları dahi bulunmayan eserlerde bu bir mecbûriyettir. Bu gibi hallerde bir taraftan Türk yazı dilinin tarihi inkişaf seyrini göz önünde tutmak ve diğer taraftan mevcut nüshalardaki farklar vâsıtası ile bu inkişafı kontrol suretiyle, bunların hakiki durumunu tâyin mümkün olacaktır. Ayır devir ve sahalarına âit metinlerin araştırılması ile bunların muayyen kâidelere bağlanması pek mümkündür ve müellif hattı ile yazılmış olan eserlerin tetkikinin bu hususta daha kat'î neticeler vereceği tabi'idir.

Bugüne kadar bu meseleye temâs edenlerin bir çokları, metinlerdeki imlâ husûsiyetleri ile bu gibi ünlülerin muhtemel inkişaf merhalelerini dikkate almadan, bunların bugünkü şivelerdeki bir kısmı üzerinden hareket etmişlerdir. Bir tarafta i ve diğer tarafta e bulunmasına bakarak, bu iki sesi kendisinde toplayan bir kapalı e kabûl ve bunun sonradan e ve i şeklinde inkişafını tasavvur etmek teşebbüsünün doğruluğunu kat'ileştirebilecek deliller, aradan bu kadar zaman geçmiş olmasına rağmen, bulunamamıştır. Bu fikri ileri sürenlerin e ve i'den başka, bugünkü şivelerde aynı ikiliği arzeden diğer ünlüler hakkında ne düşündüklerini bilmiyoruz.

e ve i seslerine mahsus olmak üzere böyle, bir durum kabûl edildiği takdirde bile, bunun aynı metinde ve aynı şahıs tarafından farklı telâffuz ve yazılışını tasavvur etmek güç olduğu gibi, 7-8 asırlık bir müddet ve bütün Türk zümreleri içinde böyle bir karışıklığın devam etmiş olduğunu kabûl etmek de müşküldür. Bu iddianın doğru olduğuna bir an için ihtimal verilse bile, metin neşrinde, bu ünlülerin inkişafını tesbit etmek bakımından mühim bir husûsiyetin o metindeki durumunu tebârüz ettirmek nâşirin vazifelerinden biri olmak icâp eder. Her hâlde gerek Uygur devri metinlerinde ve gerek bundan sonraki metinlerin

neşrinde yukarıda işaret edilen umûmi vaziyeti dikkate almadan, henüz bir faraziye olmaktan ileri gitmeyen bir düşüncüyü ileri sürerek, asıl metindeki şekilleri değiştirmekte Türk dil bilgisi için bir kazanç temin edilemeyeceğini açıkça söyleyebiliriz. Nâşirin şu veyâ bu sebeple tercih ettiği şive husûsiyetlerini eski metinlere sokmak yoluna gidilirse, burada artık tetkiki bahis mevzuu olan eser değil, nâşirin te'sis ettiği yeni bir eser ortaya çıkmış olur ki, bunun da eski müstensihlerin yaptıklarına benzer bir faaliyetten farklı olmadığı meydandadır. (6)"

Rahmeti Arat burada çeşitli metinlerde ve şivelerde e ve i ile yazılan aynı kelimenin nâşir tarafından nasıl karşılanacağını sorarak, yine e ve i gibi ikilik arzeden diğer vokaller hakkında da e ve i'nin birleştiği bir vokali kabul edenlerin neler düşündüklerini bilmediğini söylemektedir. Kapalı e husûsunda tereddüdü bulunan Arat, üzerinde çalıştığı Atabetü'l-Hakâyık'ta da durumun karışık olduğunu belirterek şunları ilâve etmekte ve bir de liste vermektedir.

"Atabetü'l-hakâyık'ın mevcut nüshalarında da e ve i meselesi karışıktır ve bunu tabi'i görmemiz icâp eder. Müellif nüshası elimizde bulunmadığı gibi, mevcut nüshaların da asıl nüsha ile alakalarının derecesi belli değildir. Eserin bu yeni te'sisi esnasında artık bu seslerin az çok değişmiş bir durumda buldukları muhakkaktır. Eserin hangi tarihte ve nerede yazılmış olduğunun, kat'î olarak, bilinmemesi de dil husûsiyetlerinin tesbitinde mevcut güçlükleri biraz daha arttırmaktadır.

Umûmi durumu göstermek için, iç sebeplere temâs etmeden, nüshalarda yalnız e yerine i ile yazılmış olan misallerin şöyle kaba bir cetvelini yapabiliriz. Aslında e ile olması icâp eden, fakat nüshalarda i ile yazılmış olan 56 söz; eserde, muhtelif sayıda 305 yerde geçmektedir. Bu imlâ farkı veyâ değişmeye tâbi tutulan sözler ile bunların umûmi sayıları şöyledir:

6) Reşid Rahmeti Arat, Atabetü'l-Hakâyık, İstanbul, 1951, s. 118-119.

56 A 24 Bu 24 Ba 42 C 43

305 A 108 Bu 73 Ba 173 C 200

Bunlar içinde metinde 10'dan fazla yerde tekrarlanan sözlerin nüshalardaki nisbetleri şöyledir:

ir-	(<er-)	54	A	12	Bu	13	Ba	11	C	45
ir	(<er)	45	A	35	Bu	25	Ba	26	C	42
kil-	(<kel-)	21	A	16	Bu	10	Ba	19	C	13
tig	(<teg)	17	A	-	Bu	-	Ba	1	C	1
kirek	(<kerek)		14	A	11	Bu	-	Ba	8	C	10
ıdgü	(<edgü)		13	A	-	Bu	3	Ba	-	C	-
ilig	(<elig)		12	A	4	Bu	1	Ba	2	C	7
ni	(ne)	11	A	2	Bu	1	Ba	3	C	3
			8	187	80	53	50	121			

Bu farkların müstensihlerin faaliyetine atfedilmesi şimdilik en doğru bir hareket olacaktır. Burada aynı şahıs tarafından istinsah edilmiş olan B nüshasının Uygur ve Arap harfleri ile yazılan kısımları arasındaki farklar bilhassa dikkate değer.

Bu vaziyet karşısında e ve i meselesinin bu eser içinde kapalı e tasavvuru ile halledilmesine imkân olmadığı açıktır. Bu, daha çok, metindeki diğer seslerde de görüldüğü gibi (bk. msl. d, not 14), o devirde ayrı şivelerde inkişaf etmekte olan ünlü değişmelerinin yazı diline alınmağa başlamış olması ile izah edilebilir. Bu inkişafın yalnız e ve i seslerine ait olmayıp, diğer ünlü ve ünsüzlere de şâmil olduğu açıkça görülmektedir.(7)"

Reşid Rahmeti Arat'ın yukarıdaki listede verdiği 8 kelimenin ve başka kelimelerin eserde hem i'li hem de e'li şekilde yazılmış olduklarına eserin indeksine bakıldığında

7) Reşid Rahmeti Arat, a.g.e., s. 119-120.

ir-,er- (imək); ir,er (er, kişi, adam); kil-, kel- (gelmək); tig, teg (gibi); tig-, teg- (erişmek, isâbet etmek); kirek, kerek (gerek, lâzım); kir-, ker- (germek); kis-, keş- (kesmek); kit-, kod- (giymek); idgü, edgü (iyi); igit-, eğit- (işiltmek, duymak); igir-, egir- (sarmak); ilig, elig (el); ni, ne (ne); bikle-, bekle- (beklemek) vb. şekillerinde görüldüğü gibi rastlanmaktadır.(8) Arat'ın tesbitine göre bu sözler 56 tanedir. Ayrıca eserin bir yerinde ti- "demek, söylemek" fiili ($\text{چيکارديم آجون ده اتی قالسو ريب}$ "Çıkardım acunda atı kalsu dip") ريب şeklinde görülmektedir. Kelimenin bu imlâsı kapalı e'ye işâret edildiğine bir delil olsa gerektir.(9)

Türkçe'de 8' ana vokalden başka 9. bir vokalin (kapalı e) varlığını kabûl etmeyen görüşler de vardır. Türk dili üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan L. Bazin: "Fonetikçiler pek haklı olarak, Türk ağızlarının çoğunda, akustik nitelikleri A ile i'ninkiler arasında olan, bu sekiz fonemden neşet etmiş (Çeşitli gerçekleştirilmeleri bulunan) 8 ünlüye ilâveten bir 9. "kapalı e" ünlüsünün mevcudiyetini belirtmişlerdir. Ancak, fonksiyon bakımından, hiç bir zaman bu "kapalı e" ne A'nın ne de i'nin karşıtıdır. O halde, fonoloji bakımından, (Türkçenin bütün ünlü düzeninin mütakâmil dengesini bozacak olan) bir 9. fonemden bahsetmek doğru olmaz. Ancak ("kapalı e" nin i'nin karşıtı olduğu durumda) i'nin olsun, (umumiyetle birleşme ile ilgili) tesâdüfi gerçekleştirilmelerinden bahsetmek yerinde olur. Hatta, bazan "kapalı e", kelime içerisinde hiçbir semantik rol almadığı A/i karşılığının bulunduğu nadir hallerde A ve i arasında kararsızlık geçiren bir çeşit tarafsız gerçekleştirme olarak görünür. Her ne kadar, münhasıran A/i münâsebetiyle belirtildilerse de, ayrıca benzer kararsızlıklar, Türkçe kelimelerin ilk hecelerinde, diğer A/I, Ö/Ü, O/U "açık/kapalı" çiftleri arasında da tesâfi olarak meydana gelir.

O halde Türk fonoloji sistemi, yukarıda zikredilmiş olduğu üzere, 3 ilişkiyle sonuçlanan, 9 değil, 8 ünlü fonemi havidir." şeklinde bu görüşünü

8) Reşid Rahmeti Arat, a.g.e., indeks.

9) Reşid Rahmeti Arat, a.g.e., s. CXXV.

anlatmaktadır.(10)

Görüldüğü gibi Bazin araştırmacıların Türkçe'nin 9. bir ünlüsünün olduğunu kabul ettiklerini bildirmekte, fonoloji bakımından Türkçe'nin bütün ünlü düzeninin mütekâmil değişmesini bozacak olan bir 9. fonemden bahsetmenin doğru olmayacağını söylemektedir.

Buraya kadar Türkologların kapalı e hususundaki görüşlerini aktardık. Böyle bir vokalin Türkçe'de bulunduğu hususunda Louis Bazin dışındaki bütün ilim adamları birleşmektedirler. Türkçe'nin 9. vokali olan kapalı e'nin Eski Türkçe Devresi'nden başlamak üzere alfabelerdeki durumu şöyle tesbit edilmektedir:

Orhun Kitâbelerinin yazıldığı alfabemizde böyle bir vokali tesbit etmek oldukça güç görünmektedir. Runik harfli Türkçe imlâda işaretlenmeyen e/i muhtemelen sonradan ortaya çıkma "ê"yi temsil eder.(11) Bunun yanında Uygur ve Mani yazısında hemen hemen ä ve i ile gösterilen kapalı bir ünlü (kapalı e) vardır. Brahmi yazısında da açık ve kapalı e için ayrı ayrı işaretler kullanılmıştır.(12)

Kapalı e sesinin a>e>é (haydar>heyder>héyder)(13), a>é>i (ayıt->éyit->iyit- (14), amtı>émdi>imdi); e>é>i (ked-> géy-> giy-); ya da i>é (ti-> dé-) gibi ses değişikliklerinden ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Ayrıca bu mesele için e<é>i gelişmesi gibi bir durum da akla gelmektedir.

Bugünkü çeşitli Türk kavimlerinin alfabelerinde, msl. Azerilerin ve Türkmenlerin kullandıkları Kiril (Rus) alfabesinde hem açık e, hem kapalı e, hem de i için ayrı ayrı işaretler kullanılmaktadır. Durum böyle olunca Türkçe'de mevcut olan kapalı e sesi, alfabelerinde bu sesi bulundurmayan bir çok Türk

10) Louis Bazin, Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temâyülleri (Sprachbau= Dilin Yapısı), Mehmet Akalın, Târîhi Türk Şiveleri, Ankara, 1979, s.17.

11) K. Thomsen, Türkçe'de Kapalı "E", Türk Dünyası Araştırmaları, Çev.:Dr. Günay Karaağaç, Aralık,1987, Sayı:51, s. 196.

12) A. Von Gabain, Alttürkische Grammatik, Wiesbaden, 1974, s.44-45.

13) Muharrem Ergin, Azerî Türkçesi, İstanbul,1981, s. 89.

14) Orhan Yavuz, Anadolu Türkçesi ile Yapılan En Eski Tezkiretü'l-Evliya Tercümesi ve Dil Özellikleri, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1986, C. I, s.19 ve 138.

kavimlerinde (ağızlarında) kendisini muhafaza etmektedir.

Târihi Türk Şiveleri'nde ise durum aşağıda tasbit edildiği gibi gözlenmektedir:

"Karahanlıcada vokaller belki de aşağı yukarı Eski Türkçe'de olduğu gibidir: a, ı, o, u, ä, e, i, ö, ü.

Görünüşe göre, Karahanlı Türkçesi'nde kök hecede bir kapalı e vardır. İki gerçekten, oldukça katıyetle çıkarılabilir:

1. e'nin yazılışında i~ä arasında sık sık kaymalar (fakat hiçbir zaman insicamla yazılan i yahut ä için değil) vardır.

2. KB'in bir el yazması (bk. Brockelmann, Osttürkische Grammatik... 59) e'yi çoğunlukla fethalı ye ile transkribe eder (istinsah şekli mi?). Buna göre bu araştırmada e muntazaman e ile transkribe edilmiştir (krş. UAJB XXIX (1957) 215-223'teki makâlem). (15)

"ä>i: Karahanlıca'da da henüz muhafaza edilen fakat daha o zaman sık sık i (e?) ile yer değiştiren Eski Türkçe kök e'si Çağatayca'da tamamiyle i (ı) olarak görünüyor: ilig (<älig) "el", imgäk (<ämgäk) "acı, endişe, emek", iv (<äv, äw) "ev", biyik (<bädük) "büyük", kiç- (<käç-) "geç-", kil- (<käl-) "gel-", min (<män) "ben", ni (<nä) "ne", tig- (<täg-) "değ-", yit- (<yät-) "yat-, gel-", vs. Radloff ve onu takip eden türkologlar ve nihayet Poppe (ZDMG 101, 1951, s. 301-332), böyle durumlarda tereddütsüz ä okurlar ki yanlıştır. J. Németh (Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen, KCSA I, 6. cilt 1939, s. 516-520'de) ise "ilk Türkçe *ä'nin Çağatayca'da ı ile gösterildiği hâlde, işaretin temsil ettiği ä değil e veya i olmalıdır" fikrindedir. (16)

Harezmi Türkçesi'nin mevcut eserlerinin hemen hemen tamamı Arap harfleri ile yazılmışlardır. Türkçe'nin bu kolunda da a, ı, o, u, ä (e?), i, ö, ü

15) Mecdut Mansuroğlu, "Karahanlıca"; Mehmet Akalın, Târihi Türk Şiveleri, Ankara, 1979, s. 145.

16) Janos Eckman; "Çağatayca", M. Akalın, Târihi Türk Şiveleri, Ank., 1979, s. 236.

vokalleri bulunmaktadır.

"Daha Kaşgari'de bazan ى(=i) ile bazan ى (=i) siz yazılan kök vokaller tesbit edilmiştir: ämdi-imdi "şimdi", äşit-ışit- "ışit-", yäl-yil "yel, rüzgâr" vs. (BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik, s.9 d.) Daha sonraki metinlerde aslında ä olanların ى ile yazıldığı görülür. Yazmaların istinsah tarihleri dâima, eserlerin telif tarihlerinden daha sonradırlar, bu yüzden ä'den i (e?)'ye geçişin nerede ve ne zaman vuku bulduğunu kesinlikle tesbit etmek güçtür. Harezmi Türkçesi yâdigârlarında ä ve i yazılışı hiçbir kâideye uymadan değişip dururlar. Sadece NF'de(17) ä hâkimdir, ve HŞ'de(18) i'nin yanında ä yazılışı da sıktır, bundan dolayı büyük ihtimalle ä'nin 14. yüzyılın ortasına kadar muhafaza edildiğini, sonra i (e?)'ye geçişin umumileştiğini kabul edebiliriz. NF'in harekeli Yeni Cami yazmasında üstünlü ى meselâ ايك , ايس yazılışına tesâdüf edilir. Bu yazılışla neyin kastedildiği kesinlikle bilinemez. Ama bunun ä ve i'den farklı bir sesin karşılığı olmak gerek. Bu yazılışta bir kapalı e'yi, yani beg, beş, görmek temâyülündeyim.

14. yüzyılda, Farsçada, henüz böyle telâffuz edilen, Farsçadan alınma meçhûl ünlü ē (uzun ve kapalı e)'nin, aynı şekilde işaret edilmesi ilgi çekicidir: هیچ hēç "hiç" ve bilhassa bē ön eki بيهوده bēhūda "beyhude", بيهوش bēhūş "şuursuz" vs. NF'den alınmış e yazılışı örnekleri: beg (~ bæg) "bey", bel "bel", belgür- (~ bälgür-) "belir-", ber- "ver-", beş "beş", beşik "beşik", egin "omuz", eglän- "eğlen-", ekin "ekin", ekindü "ikindi", ekki "iki", el "diyar, halk", el, elig "el", elät- (~ äläät-) "ilet-", emdi "şimdi", en "en", en- "in-", er "er, adam", er- "yaygın olan (är-) "i-", erte (~ ärtä) "sabah, erken", et "et", ew "ev", keçä "gece", kefi "geniş", ket- "git-", keter- "gider-", meni "beni", ne (~ nä) "ne", seni "seni", sez- "sez-", sezik "şüphe", te- "de-", teg (~ tæg) "gibi", temür "demir", tevä "deve", ye- "ye-", yel "yel", yet- "yet-", yet(t)i

17) NF= Nehcü'l-Feradis.

18) HŞ= Husrev u Şirin.

"yedi". (19)

Eckmann'dan başka Nehcü'l-Feradis üzerinde Ali Fehmi Karamanlıoğlu da çalışmış, eserin dil husûsiyetlerini incelemiştir. (20) Türk kültürü ve bilhassa Türk dili târihi içinde mühim bir yeri olan Harezmi-Altınordu şivesinde yazılmış Nehcü'l-Feradis, burada mevzumuz olan kapalı e için mutlaka tedkik edilmesi ve gözden geçirilmesi gereken bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Karamanlıoğlu'nun, makalesinde üzerinde durduğu eserin "İmlâ Husûsiyetleri (Ünlü Yazılışları)" ve "Ses Husûsiyetleri (Ünlüler)" bölümleri bu hususta (kapalı e) dikkat çekicidir:

"Eserin ilk on sahifesi ile diğer sahifelerin harekesi birbirinden farklıdır. İlk sahifelerin harekesi, sonradan ünlüleri i/e değişikliğine uğrayan bazı kelimelerin eserdeki şekillerine uyduğu halde, diğer sahifelerde uymamaktadır. Meselâ: ti- fiilinin gerundiumu tip sözünü alalım: tip (تَيْبِ), şeklinde, yazıldığı gibi harekelenmiş olarak 2/9, 3/11, 4/5, 5/6, 6/7 v.b.'de tep (تَيْبِ) şeklinde sonraki gelişmesine göre harekelenmiş olarak 12/3, 12/12, 13/3, 19/4 v.b.'de geçmektedir. Bunun gibi mini, sini, iki gibi sözlerde de durum aynıdır.

Bazan bir kelimeye iki ayrı hareke konmuştur. Meselâ ilek "ön" sözü bir yerde اَيْلَاكْ (26/8) şeklinde harekelenmiş gibi anan- olarak telaffuzu vârit olmayan inan- fiili de bir misâlde اَيْنَانْدُقْ (26/6) şeklinde harekelenmiştir. (21)"

Karamanlıoğlu; eser istinsah edilirken veya harekelenirken e/i değişikliğine uğrayan kelimelerin imlâsında ise durumun karışık olduğunu, yüzlerce misâlde er- şeklinde harekelenen cevheri fiilinin, iki misâlde اِبْرِي

19) Janos Eckmann; "Harezmi Türkçesi", Mehmet Akalın, Târihi Türk Şiveleri, Ankara, 1979, s. 189-190.

20) Ali F. Karamanlıoğlu; "Nehcü'l-Feradis'in Dil Husûsiyetleri", İ.Ü., Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C: XVI, İst. 1968, s.55-72.

21) Ali F. Karamanlıoğlu, a.g.m., s.56.

(50/16), ايرباس من (7/17) ir- şeklinde yazıldığını, er- olarak üstün ile harekelenişini ve bu devir için vokali e olması muhtemel bazı kelimelerin bu vokallerinin i şeklinde, bazılarının ise hem o, hem i şeklinde yazıldığını, bunu ise insanı şaşırtacak bir durum olarak gördüğünü söylemektedir (22). Makalesinin ünlü değişmelerine ayırdığı bölümde e/i ve i/e değişikliği bahsini ele alan Karamanlioğlu eserde bir kapalı e'nin varlığını düşünmemiş ve bu mevzuda eserin incelediği ilk 50 sayfasında şunları tesbit etmiştir:

"Ünlü değişmelerine gelince, baldu> balta (28/5 v.b.) ortu> orta (22/15 v.b.) gibi açıkça görülebilen, nâdir bir-iki değişme yanında bilhassa e/i ve i/e değişmeleri hakkında kat'î bir hükme varmak oldukça güçtür. Hareke ise meseleyi büsbütün karıştırmaktadır.

Eserin işlediğimiz ilk 50 sahifelik kısmından tesbit edilebilen şu misaller bahis mevzuu karışıklık hakkında bir fikir vermektedir:

herü :	بَارُو	şeklinde	1	tane	بِيرُو	şeklinde	2	tane
elig :	الِيك	"	9	"	اِيلِيك	"	19	"
emdi :	ايمدي	"	15	"	ايمدي	"	1	"
esit- :	اَسِيْت -	"	7	"	اَسِيْت -	"	3	"
					اَسِيْت -	"	6	"
er :	ار	"	5	"	اير	"	3	"
ev :	ايف	"	42	"	ايف	"	1	"
ey :	اي	"	42	"	اي	"	3	"
ne :	نا	"	25	"	ني	"	16	"
					ني	"	1	"
teg :	تِك	"	4	"	تِيك	"	19	"
					تِيك	"	2	"
tey- :	تِك -	"	21	"	تِيك -	"	8	"
teyo :	تِكَا	"	10	"	تِيكَا	"	3	"

22) Ali Fehmi Karamanlioğlu, a.g.m., s. 57.

bir-	:	-	بِيرْ	şeklinde	23	tane	-	بِيرْ	şeklinde	75	tane
iki	:		اِيكِي	"	8	"		اِيكِي	"	20	"
il	:		اِيلْ	"	1	"		اِيلْ	"	16	"
ilek	:		اِيلَاكْ	"	3	"		اِيلَاكْ	"	1	"
								اِيلَاكْ	"	2	"
hiç	:		هِيچْ	"	17	"		هِيچْ	"	51	"
mini	:		مِينِي	"	9	"		مِينِي	"	8	"
								مِينِي	"	1	"
sini	:		سِينِي	"	3	"		سِينِي	"	9	"
ti-	:		تِي-	"	61	"		تِي-	"	327	"
yir	:		يِيرْ	"	3	"		يِيرْ	"	40	"
yiti	:		يَيْتِي	"	3	"		يَيْتِي	"	1	"
								يَيْتِي	"	1	"

Görülüyor ki metnin yazısı i, harekesi e tamâyülündedir. Harekesi yazıya uyanlar da, ekseriyetle, ilk on sahifede geçen şekiller olup, diğer sahifelere nisbetle, azınlıkta kalmaktadır. (23)

Bütün buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Türkçe'de varlığı tartışma konusu olamayacak bir şekilde ortada olan kapalı bir é sesi bulunmaktadır. Nehcü'l-Feradis'te ve târihi Türkçe'nin bir çok eserlerinde bu sesin imlâsı şu şekillerde görülmektedir:

1. Bir eserde, e sesi taşıyan bazı kelimelerde kapalı é'nin i olarak yazıldığı da görülmektedir: teg= tig (تِكْ = تِيكْ), ben= bin (بِنَمْ = بِنَمْ) yeti=yiti (يَيْتِي = يَيْتِي), eşit- = işit- (اِشِيْتْ - اِشِيْتْ), ne = ni (نِي = نِي) v.b.

2. Kök vokali aynı kelime üzerinde i ve e olarak işaretlenmiştir: senüfi= sinüfi (سِنُفِي), et = it (اِيْتْ), beni = bini (بِنِي), defize = difize (دِفِيْزِي), geyürdi = giyürdi (كِيْزُرْدِي), él = il (اِيلْ), idermiş =

23) Ali Fahmi Karamanlioğlu, a.g.m., s. 64-65.

edermiş (اَدْرَمِشْ).

3. Bir eserde aynı kelimedeki kapalı é sesi üç şekilde yazılarak da görülmektedir: eşit- (اَشَيْتْ), işit- (اِشَيْتْ), eşit- (اَيْشَيْتْ); ne (نَا), ne (نَى), ni (نَى) v.b.

4. Kapalı é vokali bir kelimedeki aynı anda ye ve üstün ile karşılanmak istenmiştir: hiç (هَيْجْ), bihüş (بِيهْوشْ), işit- (اَيْشَيْتْ), iki (اَيْكِي) v.b.

Biz burada, kapalı e sesinin varlığını açıkça gördüğümüz Divânü Lügati't-Türk, Nehcü'l-Feradis ve Anadolu sâhasından da Tezkiretü'l-Evliyâ adlı yazmalar üzerinde duracağız, ayrıca kapalı e sesinin hangi kelimelerde nasıl yazılmış olduklarını göstermeye çalışacağız.

L. DIVANO LUGATI 'T-TURK

Burada tesbit ettiğimiz bilgiler ve kelimeler, Divânü Lügati't-Türk Tercümesi'nin Besim Atalay neşrinden (2. Baskı, 4 cilt, 1985-1986) alınmıştır.

arinçü : "günah". Kelime erinçü olmalıdır. Divân'ın yazma nüshasında elifin hem altında, hem de üstünde (اَرِنْجُو) şeklinde hareke vardır.

arinçü (erinçü = irinçü). D.L.T., C.1, s. 134.

bilek : بَيْلَكْ = bélek; Armağan, hediye. Bu kelime Divân'ın basma ve yazma nüshalarında bilek = بَيْلَكْ şeklinde yazılmıştır. Ayrıca kelimeye başka bir yerde D, I, 322, 16'da belek = بَيْلَكْ olarak rastlıyoruz. Yazma nüshada, önce " بَيْلَكْ = bilek " şeklinde yazılmış iken, sonradan "b" harfinin üzerine kırmızı mürekkeple bir üstün harekesi konulmuştur. Kelimeye Batı Anadolu'nun bir çok yerlerinde "düğün armağanı" ve yeni doğan çocuk için getirilen "hediye" mânâsında "bélek" telâffuzunda rastlanılmaktadır. D.L.T., C.1, s. 408.

Bizen : Bahtu Nassar'ın oğlu. Barçuk: Afrasiyab'ın kurduğu bir şehirdir; Afrasiyab orada Bahtu Nassar'ın oğlu Bizen'i hapsedmiştir. Buradaki "Bizen" şeklinde geçen kelime D.I, 318, 17'de "Bezen" şeklindedir.

geçeklendi : "çiçeklendi". **يَغَاجٌ جَعَجَكَ** : yığaç geçeklendi. Kelimenin **جَعَجَكَ** ve **جَعَجَكَ** = (geçeklendi = çiçeklendi, geçeklenür = çiçeklenür) (şekillerinin ilk harfi olan "ç" nin üstün ve esre olmak üzere yazmada iki harekesi bulunmaktadır. D.L.T., C.2, s. 266.

geniştürük : **جِنَشْتُرُوكُ** ; Bir ağacın meyvesidir, fındığa benzer, kırmızı olur; ilk yazda yetişir, yenir. Gerek basma, gerekse yazma nüshalarda bu kelime " **جِنَشْتُرُوكُ** = geniştürük" imlâsındadır. Basma nüsha 1, 235, geniştürüksedi = **أَرَّ جِنَشْتُرُوكُمَا بَرِي** " şeklindedir ve Çin fındığına benzer bir yemiş olduğu söylenmektedir. Yazma nüsha 143. s.'da bu kelime **أَرَّ جِنَشْتُرُوكُمَا بَرِي** şeklinde görülmektedir.

çerlendi : hastalandı, ağırlaştı, ağrıdı.
er özi **چِرْلَنْدِي** = çerlendi: adam hastalandı, vücudu ağırlaştı.
Çerlendi = **چِرْلَنْدِي** fiilinin muzâri ve mastarı yazmada **چِرْلَنْدَكْ** - **چِرْلَنْدُور** = çirlenür - çirlenmek şeklinde yazılmıştır. Çerlendi = kelimesindeki "ç" harfinin altında bir esre varken bu esre çizilmiş, muzâri ve mastarda bu düzeltme yapılmamıştır. Ayrıca anıf közi çerlendi = **أَنْكُ كُوزِي چِرْلَنْدِي** sözündeki "ç" harfinin barekesi üstündür. D.L.T., C.2, s. 244.

egetlik : "gerdek gecesi gelinle birlikte gönderilen kadın, sağdıç kadın."
Yazmada **اَكَلِكْ** (egetlik = igetlik) şeklinde görülmektedir. D.L.T., C.1, s. 151.

(su) erkeklendi : "su dalgalandı, kabardı". Yazma nüshada önce kelimenin ilk vokali 2 yerde üstünlü elif ile **اَرَكَلَنْدِي** şeklinde yazılmıştır.

Daha sonra düzeltme görerek bu vokal esreli elif (i) şekline sokulmuştur. Bu kelimenin muzâri ve mastar şekillerinde ise bu vokal (i) esreli elif ile (ا) karşılanmıştır.

D.L.T., C.1, s. 316.

oştürdi - igtürdi : "ışittirdi". Yazmada "ol manga edgü söz اِشْتَرْدِي " : o bana iyi söz ışittirdi, şeklinde geçmekte olup, görüldüğü gibi ilk vokal e (kapalı e), aynı anda esreli ve üstünlü elif ile karşılanmıştır.

D.L.T., C.1, s. 121-122.

eylinç - iylinç : "doğru olmayan kıvrımlı yol". Kelimenin ilk vokali اَيْلِنِج (eylinç - iylinç) şeklinde, üstünlü-esreli elif ile yazılmıştır.

D.L.T., C.1, s. 133.

igdir - igder : Türk boylarının 14. südür, kelime yazmada اِكْدِر (igdir - igder) şeklinde görülmektedir. İkinci vokal hem üstün (e), hem esre (i) ile (اِ) şeklinde karşılanmıştır. D.L.T., C.1, s. 57

irteş - erteş : "döğüş, kavga"

Sabanda sandırış bolsa örtkünde irteş (اِرْتَش) bolmas = Sapanda kavga olursa, harman zamanında döğüş olmaz. Bu atasözünde geçen اِرْتَش = irteş kelimesinin ilk vokali görüldüğü gibi aynı anda üstünlü ve esreli elif ile karşılanmıştır.

D.L.T., C.2, s. 214

itişdiler : "barıştılar, konuştular". Kelimenin ay-t-, ey-t-, iy-t- şeklinde târihi gelişmesini söylemek mümkündür. Besim Atalay اِيْتَشْدِي لَار imlâsında olan kelimeyi "itişdiler" şeklinde okumuştur. İyitişdiler olarak okumak doğru olsa gerektir.

D.L.T., C.1, s. 76

Aynı fiil, Tezkiretü'l-Evliyâ'da da iyit- şeklinde a>e>i değişmesi içinde görülmektedir. (24)

ketişdi - kitişdi : "ayrıldılar"

olar bir ikindidin كَشْدِي ; kelimenin muzâri ve mastar

24) Orhan Yavuz, Anadolu Türkçesi ile Yapılan En Eski Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi ve Dil Özellikleri, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1986, C.1, s.19.

şekilleri de كَتِشَمَاكْ = ketişmek - kitişmek; كِتِشُورْ
ketişür -kitişür şeklinde olup, kök vokali aynı anda esre (i) ve
şalün (e) ile karşılanmıştır. Ayrıca:

Yarağ bolup yağuşdı
Er toklukun söğüşdi
Kulun kapup kêtüşdi
Sürdi mening koyumı

şeklinde yazmada görülmekte olup, her iki yerde de "k" nin üzerinde
üstün, altında esre vardır. D.L.T., C.2, s. 89-90

Lekis : erkek adlarındanadır.

Basma nüshada ve Brockelmann'da "tekiş" şeklinde geçen bu kelime
kişi adı olarak Batı Anadolu'da kullanılmaktadır. Hala oğullarına
"tekeş oğulları" denir. Macarlar da bu adı bu şekilde
kullanırlarmış. Kelime "teke" + "eş" kelimelerinin birleşmelerinden
meydana gelmiştir. Yazmada (tekiş) şeklinde iken düzeltilerek تَكِشْ
(tekeş) şeklinde harekelenmiştir. D.L.T., C.1, s. 368

tetildi - titildi : "akıllandı"

اغان توتلیدی = oğlan tetildi: oğlan akıllandı. Yazmada birinci
"t" harfinin üzerine kırmızı mürekkeple konulmuş bir üstün harekesi
vardır (توتلسون = tetilsün gibi). D.L.T., C.2, s.121

Bu çeşit hareketler ve yazılışlar, ileride üzerinde duracağımız
Nehcü'l-Ferâdis'te de bol miktarda görülmektedir.

tiwi : "deve"

Tiwi kelimesi bazı yerlerde " tewi = تَفِي " şeklinde yazılmıştır.
Bu kelimenin Türkçe'nin târihi devrelerinde "tewi" ve "tiwi"
şekillerinde kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bugün Özbekler,
"tîve", Türkmenler "teve, deve" demektedirler.

"Ögür sürüg koy tévi yundı bile

Yumurlayu erkenin sütin saġar"

(Bir kimsenin koyun, deve, at sürüleri bulunursa, onları erkence toplar, sütinü saġar). D.L.T., C.1, s. 309

tiz - tez : Kaşgar'a yakın bir yaylaya yüksekliği dolayısıyla "tariġ art tiz (تيز)" derler. Kelime yazmada تيز olarak yazılmış olup, görüldüğü gibi vokali hem üstün, hem de esre ile karşılanmıştır.

D.L.T., C.3, s. 123

tütetti : "tütüttü"

أْتُتُونُ تَتِي = ot tütün tütetti: ateş duman tütüttü. Kelimenin muzâri ve mastarı تَتِي (tütitür), تَتِي (tütitmek) şeklinde olup, ikinci "t" nin harekesi görüldüğü gibi esredir.

D.L.T., C.2, s. 299

yeldirdi - yildirdi : "esti"

يَلْدِرْدِي = yel yeldirdi (yildirdi) : yel esti. Yazmada "yeldirdi (يَلْدِرْدِي)" kelimesinin ilk harfinde görüldüğü gibi hem üstün hem de esre vardır. Bu, bizim anladığımızı göre "kapalı e" ye işaret olsa gerektir. Nitekim biz dâimâ bu yolda yazıyoruz. Kelimenin muzâri ve mastar şeklinde ise ilk harfin harekesi يَلْدِرَار (yéldirer), يَلْدِرْمَان (yéldirmek) şeklinde üstünle karşılanmıştır.

D.L.T., C.3, s. 98

yerdi : "uzunluğuna dilmek, yirmek".

أُولُ بَنْقُ يِرْدِي = Ol butık yerdi: O dalı yirdi. Yaş bir şeyi uzunluğuna yirmek. Yazma nüshada bu fiilin "y" harfinin üzerinde üstün, altında da esre harekesi vardır: يِرْر (yirer - yerer);

يِرْمَان (yirmek - yermek).

D.L.T., C.3, s.58

yitsikti : قَجْنِ ارْ يِتْسِكْتِي = kaçgın er yitsikti: Kaçan adama erişildi. Kelimenin يِتْسِكْتِي şeklinde yazılışı da vardır. (Bkz.

Divânü Lügati't-türk'te yukarıda yazılışlarını gördüğümüz kelimelerde kapalı e'nin varlığını kabûl etmek gerekecektir. Bu durum, yani hareketlerdeki ikilik kapalı e'ye işaret olsa gerektir, şeklindeki sözlerinde gördüğümüz gibi Besim Atalay'ın da dikkatini çekmiştir. (25) Divân'da kapalı e taşıyan kelimeler alfabetik sıraya göre şunlardır: (26)

- bég : koca
 bél : bel
 bélek : armağan, konuğun hisımlarına getirdiği armağan, bir yerden başka yere gönderilen armağan.
 bér- : vermek, gelmek.
 bérğü : borç, verecek.
 bérigse- : vermek istemek, vereyazmak.
 béril- : verilmek.
 bérim : verim, borç, verecek.
 bérış- : verişmek.
 bért : efendisinin köleden her yıl aldığı vergi.
 béş : sayıda beş (5).
 Béş : Göktürklerden Uygurlara geçen tanınmış bir Türk şehri.
 Béş-balık: Göktürklerden Uygurlara geçen tanınmış bir Türk şehri.
 béşik (beşik) : beşik.
 béşinç : sayıda beşinci (5.).
 béz : bez, etle deri arasında bulunan bez.
 çét- : erişmek (Oğuz ve Kıpçak dillerince).
 él : il, vilâyet.
 él : at'ı anlatır bir isim.

25) Besim Atalay, Divanü Lügati't-Türk, Ankara, 1986, C.III, s. 98.

26) Besim Atalay, a.g.e., C.IV, Endeks.

- él : açıklık, boşluk.
él : kötü, değersiz.
él : iki bey arasında barışıklık.
én : çukur, iniş.
én : en, yan tarafa olan genişlik, yan.
éne- : enemek, kulaktan bir parçasını keserek imlemek.
énet- : enetmek, kulaktan bir parçasını keserek imletmek.
ér : delik açmak için kullanılan aygıt, delgiç.
ér : yer.
ér : yerin güneye bakan güneşli tarafı.
ér- : irkilmek, yalnızlık duymak; -duvar- yarmak.
éril- : gerilmek, gedik açılmak; eksikleşmek.
érin : dudak.
éring : iyi yaşayış, nimet içinde geçiniş; nimet, bolluk.
éringü : günah.
érinj : nimet, bolluk.
érle : yurtluk, yurt tutulan yer.
érte : erte.
értele- : erken başlamak.
ésil- : eksilmek.
égit- : işitmek.
éğittür- : işittirmek.
éğtil- : işitilmek.
éğtür- : işittirmek.
ét- : (yardımcı fiil) yapmak, etmek, eylemek; (Oğuzca) kılmak.
étil- : düzelmek; edilmek, yapılmak.
étin- : edinmek, hazırlanmak.
étig- : barıştırmak, beraber yapmak.

- éw- : acele etmek.
 éwek : acele, ivme; aceleci, iven.
 éwet : acele, ivme.
 éwil- : ivilmek, acele edilmek.
 éwiş- : koşuşmak, acele edişmek.
 éwse- : ivmek, acele etmek istemek.
 kéç : geç -vakit-.
 kéç- : gecikmek.
 kéçe : gece.
 kéçit- : geciktirmek.
 kéçür- : geciktirmek.
 kéngüt- : genişletmek.
 kéter- : gidermek.
 kétiş- : ayrılmak, ayrışmak.
 sézik : sezış, sezme.
 sézik- : sezmek.
 té- : demek, söylemek.
 tégin (Çağrı Tégin) : Hakanlı Ailesi çocuklarına verilen adlardan.
 témin : demin.
 tér- : dermek, toplamak.
 térgi : sofrası.
 térgü : sofrası, sofrası üzerindeki çeşitli yemek; sıra, dizi.
 téргеş- : arka arkaya gelerek derleşmek.
 térig : derme, deriş; dermek, derge.
 téril- : derilmek, toplanmak.
 térimsin- : derer gibi görünmek.
 térin- : kendisine dermek.
 tériş- : toplanmak, toplanmakta ve dermekte yardım ve yarış etmek

- térkøk : bohça.
- térnek : dernek, işlerini konuşmak için ulusun toplandığı yer.
- yó- : yemek, yeyip telef etmek.
- yédis- : kenar dikmekte yardım etmek.
- yédh- : bohça veya heybeyi toparlamak, uçlarını birleştirmek.
- yédhil- : dikilmek ve içine eşyâ konulmak.
- yég : yeğ, üst, üstün, daha iyi, iyi, hayırlı.
- yél : yel, rüzgâr, esinti.
- yél : cin, cin çarpması.
- yél- : koşmak.
- yél- : -aş, yemek- yenmek, yenilmek.
- yéldir- : estirmek, esmek.
- yélim : tutkal, kendisiyle tüy ve tüye benzer şeyler yapıştırılan tutkal.
- yélimen : dağınık şekilde yapılan çapul.
- yélimle- : yelek yapıştırmak; yolu araştırmak.
- yélimlen- : tutkallanmak.
- yélin : kısrak memesi; tırnaklı hayvan memesi.
- yéling : yeli çok olan.
- yélkin : yelici, koşucu; misâfir, yolcu, konuk.
- yélne- : memesi dolup sarmak.
- yélpet- : -ot, saman ve yem- ıslatmak.
- yélpet- : yelpazelemek.
- yélpik : cin ve yel çarpması.
- yélpin- : yeke, cine çarpılmak; yel çarpmak, cin çarpmak; yelpazelenmek.
- yélpir- : rüzgâr esmek, cin tutmuş gibi sağa sola sallanmak; nemlenmek, yeri ıslatmak.
- yélpig- : nem çekmek, nem almak, taneler yaşlıktan yapışmak; yelpazele-

mekte yardım etmek.

yélwir- : yelpirmek.

yém : azık, yemek, taam.

yémiş : meyva.

yémişlen- : yemişlenmek; yemiş, meyva vermek; meyvalanmak. (Kıpçak, Yemek, Oğuzlardan başkalarınınca: yalnız evsel -ehli- ağaçlar meyvalanmak).

yémsin- : yemeksizin yer gibi görünmek.

yémşen : Kıpçak ülkesinde biten bir kır yemişi.

yéng : yen, elbise yeni.

yénik : yeğni, hafif.

yér : yer, yeryüzü, toprak.

yér : kumaşın veya ağacın bir yüzü.

yére : yöre, çevre.

yér- : yermek, beğenmemek; iğrenmek; zemnetmek, hakir görmek (Oğuzca).

yéret- : yerinmek, tembellik etmek.

yérsin- : bir yeri yurt edinmek.

yét- : yetişmek, erişmek.

yéti : sayıda yedi (7).

yétik : işlerinde becerikli, güç işleri başaran.

yétil- : erişilmek, yetişilmek.

yétil- : güdülme, yedilme.

yét(i)ş- : yetişmek, erişmek.

yétrül- : eriştirilmek, ilhak edilmek.

yétrüş- : birbirine erişmekte yardım etmek.

yétse- : yetişeyazmak.

yétsik- : erişilmek; yaşlanmak, kocalıp düşkünleşmek.

yéyse- : yemek istemek.

2. NEHCÜ'L-FERÂDİS

Divân'dan başka kapalı e'nin yazılışına bolca rastladığımız İslâmî devre (Arap harfî) eserlerinden biri de Harezmi sâhasının ve Türk dilinin mühim bir yâdigârı olan Nehcü'l-Feradis'tir. Eser, Hakaniye Türkçesi'ni Çağatâyca'ya bağlayan Altınordu-Harezmi devri Türkçesi'nin husûsiyetlerini öğrenmek için ana kaynaklarımızdan biri durumundadır. 761 / 1360 tarihinde istinsah edilen Nehcü'l-Feradis'in Yeni Cami nüshası 222 varak (444 sayfa) olup, Türk Dil Kurumu tarafından 1956 yılında tıpkıbasımı yapılmıştır.

Yukarıda geniş olarak üzerinde durduğumuz gibi Ali Fehmi Karamanlıoğlu eserin ilk 50 sayfasının dil husûsiyetlerini tesbit etmiş, biz de kapalı e ile ilgisini tesbit ettiğimiz bölümleri vermiştik.

Kapalı e meselesi için üzerinde çalışılması gereken bir eser olduğunu düşünerek biz de Nehcü'l-Feradis'in ilk 135 sayfasını taradık. Gerçekten de eser bu mevzu için gözden geçirilmesi gereken bir yazma olarak karşımıza çıktı. Tesbit ettiğimiz kapalı e ile yazılan bazı kelimelerin imlâlarını aşağıdaki şekilde görmekteyiz:

- bég : bey; بَيْكْ لَارِيْكَ (béglarinçe) 110/10, بَيْكْ (bég) 112/3.
béglük : beylik; بَيْكْ لَيْكْ (béglük) 111/6; بَيْكْ لَيْكْ (béglükge) 121/13;
بَيْكْ لَيْكْ كَا (béglükge) 132/2.
béhus : bihoş; بِيْهُوشْ (béhüş) 85/2, 106/7.
bér- : vermek; بَيْرْ (bér-) 54/1, 58/9, 59/3; بَيْرْ كَا (bérgoy) 69/3; بَيْرْ كَا (bérgil) 71/7, بَيْرْ مَكْ (bérmek) 73/3; بَيْرْ يَبْ (bérip) 73/3, 98/8;
بَيْرْ دِي (bérdi) 86/9.
bérü : bu yana, beri; بَيْرُو (bérü) 125/14.
béş : beş (5); بَيْشْ (béş) 59/11, 12, 16, 87/1, 122/9.
béşinç : beşinci (5.); بَيْشِنْجْ (béşinç) 54/14.
églen- : eğlenmek, oturmak; اَيْكْلَانْدِي (églendi) 128/2.
ékegü : ikisi, ikisi birlikte; اَيْكَاكُو (ékegü) 103/4, 5, 107/2, 8.

- éki, ékki : iki (2); **قَرَقْ أَيْكِي** (kırk éki) 34/5, 36/6, 54/12, 57/17, 66/9, 68/1, 69/11, **أَيْكِي** (ékki) 104/3.
- ékingç : ikinci (2.); **أَيْكِيْنِچ** (ékingç) 88/4.
- él : el (uzuv); **أَيْل لَارْنِي** (éleri) 77/11, **أَيْلِيْنِجْكَ** (élingjzge) 78/2,4, **أَيْلِيْكَ** (élige) 80/17, **أَيْلِيْنِكَ** (élinge) 78/2,4,5, **أَيْلِيْنِي** (elgini) 105/9, **أَيْلِيْنِي نِي** (élgini) 108/11.
- él : il, memleket, ülke; **أَيْلِيْنِدَا** (élinde) 69/15, **أَيْلِيْنِكَ** (élinge) 69/2, 123/15, **أَيْلِيْنِيْنِجْ** (éliniñ) 82/5, **أَيْلِكَ** (élge) 111/13, 121/13, **أَيْلِنِي** (élni) 112/5.
- élçi : elçi; **أَيْلِجِي** (élçi) 77/12, 14, 111/13, **أَيْلِجِي لَارْ** (élçiler) 82/13,16, **أَيْلِجِي لَارِي** (élçileri) 104/5.
- élet- : götürmek, iletmek; **أَيْلَاتْكَ سَيْز** (életgeysiz) 103/15, **أَيْلَاتِي لَارْ** (élettiler) 106/8, **أَيْلَاتِي لَارْ** (élettiler) 118/8.
- éndi : şimdi; **أَيْندِي** (éndi) 79/1, 86/6.
- én- : inmek, nâzil olmak; **أَيْندِي** (éndi) 83/11.
- éngen : çok, pek çok; **أَيْنْكَ** (éngen) 104/17.
- ér : er, erkek; **أَيْرِيْنِكَ** (éringe) 68/7, **أَيْرِ اَوْغْلِي** (ér oğlu) 118/1, **أَيْرِيْنِي** (érdin) 123/12.
- ér- : ermek, ulaşmak; **أَيْرِمَازْ** (érmez) 83/16.
- ér- : i- (cevheri fiil); **أَيْرِدُوكْ** (érdük = idik); 120/4
- erte : erte, yarın, sabah, ertesi gün, bir sonraki gün; **أَيْرْتَا** (érte) 82/1, 100/15.
- éşit- : işitmek, duymak; **أَيْشِيْتِي** (éşitip) 71/1, **أَيْشِيْتِي لَارْ أَيْرْسَا** (éşittiler erse) 78/8, **أَيْشِيْتِي أَيْرْسَا** (éşitti erse) 127/12.
- év : ev; **أَيْوِي** (éwi) 77/10, **أَيْوِيلَارِيْنِكَ** (éwleringe) 76/6, **أَيْفندين** (éwindin) 68/9, **أَيْفنديدا** (éwvinde) 84/15,16, **أَيْفنديدا** (éwüñgde) 95/7, **أَيْفُوم** (éwüm) 108/3.

- héc : hiç, asla; هَيْج (héç) 37/11, 65/17, 73/2, 98/3,4.
- kéç : geç, erken olmayan; كَيْج (kéç) 100/12.
- kéço : gece; كَيْجَا (kéço) 54/13, 98/14,16.
- két- : gitmek; كَيْتِي (kétti) 97/4, كَيْتَارْ اَرْتِي لَارْ (kéter erdiler) 112/3.
- kéter- : gidermek; كَيْتَارْتِي (kéterdi) 97/9, كَيْتَارْتِيمْ (kéterdim) 100/1,
كَيْتَارْتِيرْ مِيزْ (kéterür miz) 132/7.
- né : ne, ney; نِي (né) 77/10, 79/17.
- néçe : bir çok, nice, ne kadar, nasıl; نَيْحَا (néçe) 94/11, 107/3, 113/13,
115/2.
- péşç : iş, san'at; پَيْشَه (péşe) 117/15.
- söz- : sezmek; سَيْزُرْمَنْ (sézer men) 114/12.
- té- : demek, söylemek; تَيْدِيمْ (tédim) 58/17, تَيْمِشْ لَارْ (témişler)
80/3, تَيْبْ (tép) 124/10, تَيْكَانِيْكَزْ (tégeningiz) 130/1.
- tég : gibi; تَيْكْ (tég) 73/11, 74/4, 98/17, 110/6.
- tég- : değmek, ulaşmak; تَيْكََا (tégse) 113/8.
- tégme : değme, her bir; تَيْكََا (tégme) 102/2, تَيْكََا بَيْرِيْكَ (tégme
birinçe) 126/5.
- téle : dilemek, istemek, arzû etmek; تَيْلَا مَا سَالَارْ (télemeseler) 129/3.
- tén : vücut, beden; تَيْنِيْندَا (téninde) 101/13, تَيْنِيْكَ (téninçe) 109/5
- téwe : deve تَيْفَا (téwe) 75/4,11,12, تَيْفَاكَ (téwege) 86/2.
- yé- : yemek; يَيْسُونْ لَارْ (yésünler) 107/16, يَيْمَادِي (yémedi) 108/14.
- yédür- : yedirmek; يَيْدُورْسَا (yédürse) 121/3.
- yél : rüzgâr, yel; يَيْلْ (yél) 113/16.
- yéti : yedi (7); يَيْتِي (yéti) 98/15, 99/1,2.

3. TÊZKIRETÜ'L-EVLİYÂ VE ANADOLU SÂHASININ DİĞER ESERLERİ

Eski Anadolu Türkçesi eserlerine gelince: Bu devir eserlerinde de i/e meselesi (dolayısıyla kapalı e) tamamen karışıktır. Şimdiye kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere Türkçe'nin umûmiyetle ilk hecesini ilgilendiren

i>e, e>i, i>é, e>é, é>e gibi değişmeler ortaya bir kapalı e'nin olup olmadığı meselesini çıkarmıştır. Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde, Türkçe'nin diğer devre, sâha ve şivelerinde bazı kelimelerin ilk hecelerindeki vokalin hem i hem de e ile yazılışından hareket eden bazı araştırmacılar, bu iki ünlünün bir kapalı e'den çıktığını ileri sürmüşlerdir. (27) İşte burada biz de Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki bu karışık durumları göz önüne alarak bu devrede kapalı e meselesini, dolayısı ile konuyla alakasının yakınlığından ve ayrılmazlığından hareketle i/e meselesini inceleyeceğiz. Devrin Türkçe'si üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen Mecdut Mansuroğlu kapalı e hususunda:

"Eski Anadolu Türkçesi'nde kökte kapalı e bulunup bulunmadığını tayin etmek güçtür. Umûmiyetle Türkçe'de ve bu arada Anadolu Türkçesi'nde kapalı e bulunduran sözler metinlerimizde hemen her zaman e veya é ile yazılmışlardır. Bundan Arap yazısında bu sesi vermeğe başka vâsıta bulunmadığı için böyle bir çâreye başvurulduğu düşünülebilir. Ancak unutulmamalıdır, ki bugünkü Anadolu'da dahi bu sesi i söyleyen ağızlar vardır. Geçmişte e ile i'nin yaygınlık derecesini tayin etmek ise, tabii daha güçtür. Meseleyi ileriki araştırmaları kolaylaştırmak için eski ve Orta Türkçe ile Türkiye Türkçesi'nde e (kapalı veya açık) söylendiği hâlde, metinlerimizde i karşılığı harflerle verilen kök ünlüleri é harfi ile gösterilmiştir. Bu sözler şunlardır: de-, é, éci, él, émdi, ér, érkek, ét(d)-, géce, gerü, néce, néte, vér-, yé-, yég, yél, yér, éyle sözünde e ünlüsü kendini Eski Türkçe'de olduğu gibi tutmuştur. Bağ fonksiyonunda görülen sen de çok defa é sesini bulundurduğunu imâ edecek şekilde yazılmakla birlikte bazı nüshalarda -sın, -sin okunması gerekecek şekilde yazılmıştır. (28)

Eski Anadolu Türkçesi'nin dil yâdigârları üzerine yapılmış ve bunlar arasından seçmiş olduğumuz dört gramer çalışmasında (Tezkiretü'l-Evliyâ (TE)

27) Mehmet Akalın, Ahmedî'nin Eserleri Üzerinde Bir Gramer Araştırması, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1975, C.I, s. 26.

28) Mecdut Mansuroğlu, Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri, ist., 1958, s.71.

(29), Ahmedî'nin Eserleri Üzerinde Bir Gramer Araştırması (AE) (30), Sinan Paşa - Tazarru'nâme (SPT) (31), ve Eski Türkiye Türkçesi (ETT) (32)) durum aşağıda görüldüğü gibi tesbit edilmiştir. i/e gibi mühim bir meselede Eski Türkçe Devresi'nin Eski Türkiye Türkçesi'ne göre gösterdiği durum şudur:

a) Eski Türkçede i vokali taşıyan kelimeler umûmiyetle Eski Türkiye Türkiye metinlerinde de i iledir.

b) Eski Türkçede e'li olup da e/i değişmesine uğrayanlar vardır.

c) Eski Türkçede e vokali taşıyan mahdut bir kaç kelime Eski Türkiye Türkçesi eserlerinde de bu e vokalini muhâfaza etmişlerdir.

Yukarıdaki şekilleri bugünkü telâffuzları ile mukâyese edersek:

1) Bugün kullanılmayanların dışında aşağıda verilen kelimelerin ilk hece vokali Eski Türkiye Türkçesi (Eski Anadolu Türkçesi) devresinde dâimâ i ile yazılmış olup, bugünkü yazı dilimizde e olarak yazılmakta, çeşitli Anadolu ağızlarında ise kapalı e ile telâffuz edilmektedir:

bil : "bel" (SPT, AE, ETT, TE).

bin : "ben" (ETT, "ben" şekli daha fazla).

bisle- : "beslemek" (SPT, AE).

biş : "beş" (SPT, AE, ETT, TE).

biz : "bez" (AE, ETT, TE).

-
- 29) Orhan Yavuz, Anadolu Türkçesi ile Yapılan En Eski Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi ve Dil Özellikleri, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1986, c.I, s.129-140.
30) Mehmet Akalın, Ahmedî'nin Eserleri Üzerine Bir Gramer Araştırması, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1975, C.I, s. 26-32.
31) Mertol Tulum, Sinan Paşa - Tazarru'nâme - inceleme- Metin, Türkiyat Enstitüsü, Nu: 800, İstanbul, 1968, s.38-45.
32) Faruk K. Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi - XV. yüzyıl - Gramer- Metin- Sözlük, İstanbul, 1977, s. 19-25.

- biz- : "bezemek, usanmak" (AE).
- di- : "demek, söylemek" (SPT, AE, ETT).
- dinil- : "söylenilmek, denilmek" (SPT).
- dir- : "dermek, toplamak, bir araya getirmek" (SPT, AE, ETT, TE).
- diril- : "derilmek" (SPT).
- dirnek : "dernek, topluluk" (TE).
- dirgür- : "toplamak, derlemek, bir araya getirmek" (AE, TE).
- giş : "geç, erken olmayan" (SPT, AE, TE).
- gişe : "gece" (SPT, AE, ETT, TE).
- gine : "gene" (SPT).
- girçek : "gerçek, doğru" (SPT, AE, TE).
- girü : "geri, tekrar, sonra" (ETT, TE).
- î (iy) : "ey" (AE, ETT, TE).
- idin- : "edinmek" (SPT).
- il : "el, yabancı" (AE, ETT).
- il : "memleket, ol" (SPT, AE, ETT, TE).
- ilçi : "elçi" (SPT, AE).
- ir : "erken" (SPT).
- ir- : "ermek, yetişmek, ulaşmak, varmak, gelmek" (SPT, AE, ETT, TE).
- îkden : "erken, evvelden, eskiden" (ETT).
- irgür- : "eriştirmek, getirmek, ulaştırmak" (SPT, AE, ETT).
- iriş- : "erişmek, ulaşmak, varmak, yetişmek" (SPT, AE, ETT, TE).
- irişdür-, iriştür- : "eriştirmek, ulaştırmak" (SPT, AE, TE).
- irte : "erte, sabah, ertesi gün, gündüz, yarın" (SPT, AE, ETT, TE).
- irür- : "ulaştırmak, eriştirmek" (AE, ETT, TE).
- iş : "eş" (ETT, TE).
- işik : "eşik" (SPT, AE, ETT, TE).
- it- : "etmek, yapmak" (SPT, AE, ETT, TE).

- iv- : "acele etmek, evmek" (AE).
- siz- : "sezmek" (SPT, AE, ETT).
- vir- : "vetmek" (SPT, AE, ETT, TE).
- viribi- : "göndermek" (TE).
- virmeçlik : "vermeçlik" (TE).
- yi- : "yemek" (SPT, AE, ETT, TE).
- yidek : "yedek" (ETT).
- yidi : "yedi" (SPT, AE, ETT, TE).
- yidinci : "yedinci" (SPT, TE).
- yidür- : "yedirmek" (TE).
- yig : "daha iyi, yeğ" (SPT, AE, ETT, TE).
- yil : "yel, rüzgâr" (SPT, AE, ETT, TE).
- yil- : "koşmak, yelmek" (SPT, AE, ETT, TE).
- yildür- : "koşturmak, yeldirmek" (SPT).
- yim : "yem" (ETT).
- yimiş : "yemiş" (SPT, AE, TE).
- yin : "yen, elbisenin kolu" (TE).
- yin- : "yenmek, gâlip gelmek" (AE, TE).
- yini : "eski olmayan, yeni" (SPT, AE, ETT, TE).
- yinle : "yeniden, tekrar" (TE).
- yir : "yer, dünya, mekân" (SPT, AE, ETT, TE).
- yir- : "yer vermek, yer ayırmak" (TE).
- yir- : "yermek" (TE).
- yirin- : "yerinmek" (AE).
- yit- : "erişmek, kâfi gelmek" (SPT, AE, ETT, TE).
- yitiş- : "yetişmek, erişmek, ulaşmak" (SPT).
- yitiş- : "büyümek, olgunlaşmak" (SPT).
- yitmiş : "yetmiş" (AE, TE).

yitür- : "ulaştırmak, erİştirmek, yetmek, kâfi gelmek" (AE, ETT).

yiyri : "hafif, ağır olmayan, yeyri" (TE).

yiyriilt- : "yeyriiltmek, hafifletmek" (SPT).

2) Eski Türkçe devresinde e vokali taşıyıp da Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde de é'li olan, bugün ise bu vokali i olarak muhâfaza eden kelimeler:

Bu kelimeler varlıklarını Eski Türkçe'de olduğu gibi, Eski Türkiye Türkçesi devresinde de muhâfaza etmişlerdir. Bunların bir kaçı müstesnâ, diğerleri bugün i'ye yer vermektedir. Yalnız bugün Türkiye Türkçesi'nde de-, ye- gibi kelimelerde çekim esnasında kök vokalinin i ve e olarak ikiye ayrıldığını da görmekteyiz (dedi, demiş, diyor; yodi, yemiş, yiyor v.b.). Bu husûsa TE'da "dendi 104/7" kelimesinde ayrıca rastlamaktayız. Bugünkü ikili kullanılışın Tezkiretü'l-Evliyâ'da da yer alması kapalı e için üzerinde durulması gereken ayrı bir husustur. Aşağıda vereceğimiz Eski Türkçe'deki gibi e vokalinin Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde de umûmiyetle koruyan, bugün bu vokali i olmuş kelimeler için e > é > i gibi bir gelişme seyrini düşünmek ve e > i geçişinde arada bir kapalı e'nin oluştuğunu kabûl etmek en doğru yol olsa gerektir:

eyü < eygü < edgü : "iyi" (SPT, ETT, TE).

eylük : "iyilik" (TE).

gây- < ked- : "giymek" (SPT, ETT, TE).

geyür- : "giydirmek" ked- ' den (TE).

geyik : "giyilecek şey, elbise" ked- ' den (TE).

3) Kelimelerin ilk hecesinde e ve i vokallerinin karışık olarak yazılışı:

Eski Türkiye Türkçesi devresinin bazı eserlerinde Türkçe'nin kapalı e meselesine ışık tutacak bu husus oldukça dikkat çekicidir. Devrin bizim de üzerlerinde durduğumuz bu eserleri, aynı kelimedeki i ve e sesine yer veren dil yadigarları olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten bu karışıklık yeni bir imla şeklini de beraberinde getirmeye sebep olmuştur. Böylece bazı dil

araştırmalarında da temas edildiği gibi (33) tesbit ettiğimiz ikili yazılış bazı yorumlara sebep olabilir. Gördüğümüz kadarıyla Eski Türkçe'de ilk hecede e olan sesler Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde i ile de aynı kelimedede işaretlenmiştir. Bu durum göz önüne alındığı takdirde Anadolu sâhası dil yâdigârlarının i tarafında olduğu görülmektedir. Hatta bu duruma Arapça ve Farsça asıllı kelimelerde de yer verilmiştir. Biz doktora çalışmamızda metni verirken, bu kelimelerde sözü edilen sesin aslını kelime içinde yazarak, ikinci vokali aynı sesin altında gösterdik. (34)

4) Aynı kelimedede i ve e vokallerinin ayrı ayrı t e s b i t i :

Bu durum Orta Türkçe içerisinde göz önüne alındığı takdirde, bu devir Türkçesi'nin Çağatay ve Kıpçak (Kuzey Doğu) şivelerinde umûmi bir yer tutar. Bilindiği gibi bu şiveler i tarafındadır. Yalnız bazı kelimelerde görülen ikili hareke Eski Türkçe içinde de görülmektedir. (35) Daha önce Divânü Lügati't-Türk ile Nehcü'l-Ferâdis'te de örneklerini gördüğümüz bu durum için, Eski Türkiye Türkçesi üzerine yapılan çalışmalardan şu kelimeler tesbit edilmiştir:

beze-, bize- : "bezemek, süslemek"; bezedi, bezeye, bezeyüp, bizemek, bizemişdür, bizemese (AE).

bezek, bizək : "süs"; bezek, bizegidür (AE)

bezen-, bizen- : "bezenmek, süslenmek"; bezenmiş, bezenüben, bezenüp; bizendi, bizenüben, bizenür (AE). Mehmet Akalın'ın çalıştığı metinlerde bu kelimelerin (ilk vokalinin) "bize-" şekli ile yazılışı 17, "beze-" şekli 6; "bezek" olarak yazılışı 2, "bizək" olarak yazılışı 1, "bezen-" imlâsında rastlanılışı 23, "bizen-" imlâsında görülüşü de 7 defa tesbit edilmiştir. (36)

de-, di- : "demek, söylemek"; İbrâhim'e sordılar sana ne nesne dendi kim

33) Mertol Tulum, a.g.e., s. 45.

34) Orhan Yavuz, a.g.e.

35) Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1968.

36) Mehmet Akalın, a.g.e., C.I, s.32.

pâzişâhlığı bırakdufı; ben şöyle dirven, bu bölüğe kavm-i evsât dirler, çek söz dimişlerdür, nefsi, nefsi diyiserler (TE). "de-" olarak yazılışı 1, "di-" yazılışı 275 yerde tesbit edilmiştir. (37)

devşür-, divşür- : "toplamak, bir araya getirmek"; devşürdi, devşürüp, divşür (AE). "devşür-" 2; "divşür-" 1 yerde görülmüştür. (38)

ev, iv : "ev"; Bu kelime Akalın'ın çalışmasında 35 yerde ev, 16 yerde de iv olarak görülmektedir (AE). eve, evinde, evlerine, evinden; ivini, i've, ivinde. (39)

evet, ivit : "evet"; evet; Şâf'i anası ivit didi (TE). "evet" yazılışı 2, "ivit" yazılışı 1 defa tesbit edilmiştir. (40)

eyit-, iyit- : "demek, söylemek"; Şeyh eyitti, bular mu'âmele şafâsı defizinden iyittiler ve ben minnet şafâsı defizinden eydürven, bu sözi Ze'n-nûn'a iyittiler (TE). Kelimenin "ey(i)t-" şekline 2377, "iyit-" şekline ise 2 defa rastlanmaktadır. (41)

gerek, girek : "gerek, lâzım"; olsa gerek, delmek gerek, gereklüden büyük; girekdür (AE). Kelimenin "gerek" yazılışlarının yanında 1 yerde de "girek" olarak i'li yazıldığı görülmektedir. (42)

ne, ni : "ne"; ne kimse sizi bile ve ni siz kimseyi bilesiz (TE). "ne" yazılışı 153, "ni" yazılışı 1 defa tesbit edilmiştir. (43)

5) Aynı kelime üzerinde çift hareke (esre ve üstün) kullanılarak kapalı e'nin gösterilmesi:

Bütün bunlardan sonra kapalı e'nin bir yazılış çeşidinin de (aynı

37) Orhan Yavuz, a.g.e., C.I, s.14,22,138.

38) Mehmet Akalın, a.g.e., C.I, s.31.

39) Mehmet Akalın, a.g.e., C.I, s.32.

40) Orhan Yavuz, a.g.e., C.I, s.11, 19.

41) Orhan Yavuz, a.g.e., C.I, s.12, 19, 138.

42) Mehmet Akalın, a.g.e., C.I, s.31.

43) Orhan Yavuz, a.g.e., C.I, s.14, 15, 22, 138.

kelimedeki bu vokalın) esre ve üstün ile karşılanması olduğunu Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde, hem Divânü Lügati't-Türk, hem de Nehcü'l-Ferâdis'te gördüğümüz gibi tesbit etmek mümkündür. Aşağıda bu hususta vereceğimiz örnekler, kapalı e'nin varlığı hususunda şimdiye kadar gördüğümüz yazılış çeşitlerinin en dikkate değer ve en ehemmiyetlisidir. Daha önce bu çeşit yazılış bir örneğini رِبِّ (dip) şeklinde (44) Atabetü'l-Hakâyık'ta gördüğümüzü ifade etmiştik. Buna benzer bir ımlâ şekline de Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi'nde شَيْخ (şeyh = şih) şeklinde rastlıyoruz. (45) Üzerinde çalıştığımız Tezkiretü'l-Evliyâ yazmasında bu husus için az sayılamayacak dikkat çekici örnekler bulunmaktadır. Bu örnekler aşağıda görüldüğü gibi olup, Türkçe kelimelerin daha çok ilk hece vokalinde (ilk hece dışındaki vokallerde de görülür), nâdir olarak Arapça ve Farsça kelimelerde de tesbit edilmiştir.

Türkçe kelimelerde:

- defiz, difiz : "deniz"; دِفِيز (defize - difize) 210a/11.
 et, it : "et"; اَيْت (et - it) 124a/10, 124a/12, اَيْتِ (eti - iti) 118a/B.
 gelesiye - gelisiye : "geleceğe"; كَيْسِيَا (gelesiye - gelisiye) 124b/1.
 gey-, giy- : "giymek"; كَيْرِيَا (geyürdi - giyürdi) 46b/13.
 et-, it- : "yapmak, etmek"; اِدْرَمِيَا (edermiş - idermiş) 293a/9.
 nesne, nisne : "nesne, şey"; نَسْنَا (nesne - nisne) 109a/1.

Ayrıca metinde tesbit ettiğimiz Arapça üç kelimenin de ilk hecelerindeki vokaller de aynı anda e'li (üstün) ve i'li (esre) yazılmıştır.

- hesâr, hisâr: "hisar, kale"; حِسَارَا (hesâra - hisâra) 124a/5.
 hemmet, himmet: "himmet"; هَمْمَتْلُو (hemmetlü - himmetlü) 152b/8.
 meş'ale, miş'ale: "meşâle"; مَشْعَلَا (meş'ale - miş'ale) 135b/7.

44) Bkz., dipnot 9.

45) Bu yazma şahsî kütüphanemizde olup, baştan ve sondan eksiktir. Yazı ve kâğıt itibâriyle 14. yüzyıl olduğu anlaşılmaktadır. Eserin cildi yıpranmış ve dağılmaya yüz tutmuştur. Geniş bilgi için bkz. Orhan Yavuz, a.g.e., C.I, s. XLVII ve XLVIII.

Gördüğümüz gibi söz konusu vokal (kapalı e), hem üstün (e), hem de esre (i) ile karşılanmışlardır. Bu kelimelerin aslı "himmet", "hisar" ve "miş'ale" şeklinde olup i vokali taşımaktadırlar. Buradaki kapalı e'nin i> e'ye doğru olan bir değişmeden olduğu görülmektedir. Bugün de bu durum ağızlarda "hesap" ve "maşraba" kelimelerinde görülmekte olup, bu kelimelerdeki vokalin de aslı, birinci hecede geldikleri dilde "i" olarak karşımıza çıkmaktadır. (46) Daha önce Nəhcü'l-Feradis'te tesbit ettiğimiz gibi, araştırıldığı takdirde, Türkçe'ye Arapça veya Farsça'dan geçmiş daha bir çok kelimedede de bu durumu görmek mümkündür.

Farsça چادر (çâder - çâdir) 37a/7 şeklinde yazılışını gördüğümüz bir kelimenin ikinci vokali de kapalı e ile yazılmış olsa gerektir.

Bunlara benzer bir durum da 1. ve 2. teklik şahıs zamirlerinde görülmektedir. Eski Türkçe devri metinlerimizden günümüz ağızlarına kadar ben ve sen zamirleri hem e'li, hem i'li (ben - sen; bin - sin) şekillerinde ikili yazılış arz etmektedirler. Orhun Âbideleri'nde ben, bin; sen, sin; (47) daha sonra İslâmî devre eserlerinde aynı metinde ben, bin, beni, bini, benüm, binüm; sen, sin, seni, sini, senüfi, sinüfi; men, min, meni, mini, menüm, minüm v.b. şeklinde yazılmış olduklarını görebiliyoruz. Buradaki e/i değişikliği çekim esnasında zamirin değişmesine bağlanmaktadır. (48) Eski Türkiye Türkçesi'nin gramerini hazırlayan Faruk K. Timurtaş ise bu hususu üzerinde çalıştığı metinlere dayanarak aruz vezni zarûretine bağlamakta ve şunları söylemektedir: "Fakat metinlerimizde durum karışıktır; daha çok benüm, beni, senüfi ve seni şekilleri görülmektedir, sinüfi ve sini şekilleri pek azdır. Gerek kendi metinlerimizde gerek başkaları tarafından işlenen Eski Türkiye Türkçesi metinleri üzerindeki incelememiz, bini, binüm, sini ve sinüfi şekillerinin, daha ziyade aruz vezni zarûretinden ileri geldiği neticesini vermektedir. Bilindiği üzere, aruz

46) Mustafa bin Şemseddin Karahisârî, Ahterî-i Kebîr, Matbaa-i Âmirî, 1310.

47) Muharrem ergin, Orhun Âbideleri, İstanbul, 1973, s. 107, 108 ve 128.

48) Necdet Mansuroğlu, Türkçede Zamir Çekimi, TDİD III, İstanbul, 1949, s. 501-510.

kalıplarına uydurmak için Türkçe kelimelerdeki vokaller uzatılıyordu (imâle). Kelime içinde e'nin uzatılması kulağa hoş gelmediği ve yazıda bunu göstermek mümkün olmadığı için bazan i tercih edilmekteydi. Ben ve sen zamirlerinin çekim sırasında kökün uğradığı değişiklik dolayısıyla bini, binüm, sini ve sinüfî şekilleri mevcut olduğu için, bu i < e kullanılışı kolaylıkla mümkün olmuştur. (49)"

Daha sonra Timurtaş, çalıştığı metinlerden seçtiği, aruz vezninin zarûretinden ortaya çıkan bu e> i değişikliğini:

bisütün-ı ıışk içinde bini Ferhâd eyledi

Dehhâni 10-3

Safa kul olmak yiter dünyâda binüm izzetüm

Atâyi 2-1

Ger emse idi sinüfî leb-i la^olüfden İskender

Dehhâni 2-4

değ ben degülem yalufuz sini görüben delüren

Şeyyâd Hamza ŞHO 90 5-2

eger aslan olup durasın ecel kıla sini zebûn

Şeyyâd Hamza ŞH 2-2

şeklinde gösterdiği örneklerle göstermeye çalışmıştır. (50) Fakat bu durum Timurtaş'ın tesbiti gibi olmasa gerektir. Zira 1. ve 2. müfret şahıs zamirlerinin mensûr eserlerde de hem i'li hem de e'li şekilleri görülmektedir. O, bu hususta ne düşünmüştür, bilemiyoruz. Bu iki zamirin bu yazılışlarının yanında aynı anda e'li (üstünlü) ve i'li (esreli) yazılışları da İslâmî devre eserlerinde görülmektedir. Bu çeşit bir yazılışı Tazarru'nâme'de Mertol Tulum da tesbit

49) Faruk K. Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi - XV. yüzyıl - Gramer-Metin-Sözlük, İstanbul, 1977, s. 24-25.

50) Faruk K. Timurtaş, a.g.e., s.25.

etmiş ve "sinüf-ile 87-4, 81-10. Bu misâlde çok enteresan bir imlâ ve hareke şekli vardır. İmlâ sinüf-ile şeklinde okumayı gerektirecek şekilde (سِينُوكَة) yazılmışken, sin üzerine ikinci bir hareke konularak aslına işaret edilmiştir (سِينُوكَة)." şeklinde yorumlamıştır. (51)

Netice olarak Türkçe'de kapalı e hususunda şunları söylemek gerekecektir:

1. Türkçe'de 9. vokal olarak bir kapalı e (é) mevcuttur.
2. Kapalı e umûmiyetle Türkçe'nin ilk hecesini ilgilendirir, fakat ilk hecenin dışındaki hecelerde de bulunur.
3. Kapalı e'ye Türkçe'de kullanılan yabancı menşe'li kelimelerde de tesâdüf edilmektedir.
4. Standart Türkiye Türkçesi'nde r ile sonlanan hecelerde bulunan e'ler açıktır.
5. Kapalı e sesi e'den i'ye ve i'den e'ye geçişin bit safhası durumundadır.

51) Mertol Tulum, Sinan Paşa -Tazarru'nâme -inceleme-Metin, Doktora Tezi, İstanbul, 1968, Türkiyat Enstitüsü, nu: 800, s. 45.